

В. М. Шаршнёва (Беларусь, г. Магілёў)

СТЫЛІСТЫЧНАЯ ФУНКЦЫЯ АФАРЫЗМАЎ У ПАЭМЕ Я. КОЛАСА «НОВАЯ ЗЯМЛЯ»

Анотацыя. У артыкуле ідзе гаворка пра індыўдуальна-аўтарскае выкарыстанне афарызмаў у паэме Я. Коласа «Новая зямля». Разнастайныя паводле паходжання, структуры і спосабаў функцыянавання афарызмы характарызуюцца як неад'емны складнік ідыястыльна паэта.

Ключавыя словы: афарызм, афарыстыка, прыказка, прымаўка, стылістычная функцыя, ідыястыль.

Вывучэнне афарыстычнага багацця мовы беларускай літаратуры з'яўляецца адной з актуальных праблем беларускага мовазнаўства. Прычым вывучэнне не толькі аўтарскіх інавацый, як гэта сцвярджае А. Я. Міхневіч у энцыклапедыі «Беларуская мова» [2, с. 61], але і «агульнаўжывальнай, і дыялектнай, і жаргоннай афарыстыкі (найперш з фонду адпаведных прыказак і прымавак, крылатых выразаў), разнастайных афарыстычных рэмінісцэнцый з літаратурных тэкстаў беларускіх і замежных аўтараў, а таксама шматлікіх індыўдуальна-аўтарскіх перафразаванняў і перайманняў афарызмаў, у межах як асобных ідыястыляў, так і цэлых гістарычных перыядаў развіцця беларускай літаратуры і літаратурнай мовы» [1, с. 5].

Паколькі афарыстыка зусім маладая філалагічная дысцыпліна, то і тлумачэнне яе даецца далёка не ва ўсіх тэрміналагічных слоўніках і даведніках. Так, напрыклад, паводле В. Рагойшы, «афарыстыка – сукупнасць трапных, яскравых, лаканічных, часам дасціпных выказван-

няў, у якіх увасоблены значныя жыццёвыя назіранні і развагі. Да афарыстыкі адносяцца народныя выслоўі, прыказкі і прымаўкі, афарызмы, крылатыя словы, досціпы, парадоксы. Афарызмы сустракаюцца ў літаратурных творах розных жанраў, прычым як у мове аўтараў, так і ў мове літаратурных персанажаў» [3, с. 47].

Афарыстыка, выслоўнасць Я. Коласа ярка стылістычна афарбавана – гэта перш за ўсё тэкст, думка, развага-ацэнка. Тэкст паэмы «Новая зямля» (як, зрэшты, і іншыя творы Я. Коласа) утрымлівае шмат афарызмаў, сапраўды вартых таго, каб іх ведала і ўжывала як мага больш беларусаў і носьбітаў іншых культур. Напрыклад: *Дарогі заўжды свежы, новы // І мнагадумны, настраёвы, // Іх ні прайсці, ні азірнуць, // Яны сваім жыццём жывуць* (XXVI); *Ды што краса без аўладання? // Адно пустое парыванне* (XXVI); *Жывую сілу // Не запраторыш ты ў магілу* (XIX); *Зімой цяпла чакаць не варты* (XXI) і інш.

Праблема апісання стылістычнай афарбаванасці афарыстыкі паэмы Якуба Коласа «Новая зямля» звязана не толькі з надзвычайным багаццем зместу і разнастайнасцю моўных і паэтыка-стылістычных формаў яго адлюстравання, але і шматлікасцю тыпаў афарыстычных адзінак па водле іх генезісу, структуры і спосабаў функцыянавання.

Сярод афарызмаў мовы твораў пісьменніка Я. Я. Іваноў прапанае вылучаць тры вялікія групы афарыстычных адзінак з агульнымі стылістычнымі характарыстыкамі: «моўныя афарызмы (парэміі і крылатыя выразы), разавыя цытаты (рэмінісцэнцыі з літаратурных ці фальклорных тэкстаў) і аўтарскія інавацыі» [1, с. 5].

Найбольш пашыранымі па колькасці моўнымі афарызмамі ў мове паэмы Я. Коласа «Новая зямля» з'яўляюцца прыказкі, прымаўкі, народныя прыкметы, прымікі, т. зв. «гаспадарчыя» выслоўі, а таксама іншыя ўстойлівыя фразы фальклорнага паходжання. Параўн.: *Куцыя. Марозна. Хмурнавата. // Сняжок падкідае заўзята; // Снег на куцыю – грыбы на лета, // Такая матчына прымета, // А сцежкі чорны – ягад многа; // Ну, і за гэта хвала богу.* («Новая зямля») – *Снег на куцыю – грыбы на лета* (народная прыкмета) [4, с. 216].

Адносна невялікую, але не менш значную частку моўных афарызмаў паэмы складаюць крылатыя выразы з фальклорных тэкстаў неафарыстычнага жанру: *песні (Сядзіць дома. Як пужала, // Не з кім слова мовіць; // Ой, жаніся ж: часу мала, // Старасць цябе зловіць! // Пастарэеш, небарака, // Дзеўкі ўсе зракуца, // А ты будзеш, як сабака, // Туляцца і гнуца, // І падлізваць будзеш місы, // Не свае – чужыя!.. // Дык жаніся, Кандрат лысы, // Жанецся, дурныя!; Пі гарэлку, мой суседзе, // Покі*

п'ецца! // *Конь да дому сам заедзе, // Не саб'ецца!*); *праклёны* (*Згарыць яна няхай, такая // І служба гэта, і пасада, // І гэта крыўда, й гэта здрада, // І гэта панская адплата!.. // Няхай яна будзе праклята!..; Ах ты, вар'яце безлітосны! // За што ты лаеш? за што хаеш? // То да мяне ты, скажы, маеш? // Чаго чапляешся слатою, // Каб ты не ведаў век спакою! // А прападзі ты, гад шалёны!*).

Шмат крылатых афарызмаў (як і ўвогуле крылатых слоў) у мове твораў Я. Коласа паходзяць са Святога Пісання ці па яго матывах. Яны выкладзены простымі людзьмі і таму маюць прастамоўную афарбоўку: *Бог мужчыну стварыў. // Потым памыліўся; // Драў чупрыну Адам, // Што з Евай жаніўся; Звяры Вялікдзень чуоць, птушкі, // І хвой гэтыя, і елі, // Ліхія людзі падабрэлі, // Бо святам божым ўсюды вее; ... Ўжо «алялюя» адспявалі...*

Найбольш важнае месца ў афарыстыцы мовы твораў пісьменніка, безумоўна, займаюць індывідуальна-аўтарскія афарызмы, якія маюць адметныя прыкметы народнай гаворкі, бо іх аўтарамі з'яўляюцца простыя людзі, сяляне, сярод якіх вырас Я. Колас, і таму добра ведаў іх мову. Многія афарыстычныя наватворы з пазмы «Новая зямля» набылі крылатасць у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Параўн.: *Забілі зайца, не забілі, // Але ж, брат, гуку нарабілі; Мой родны кут, як ты мне мілы, // Забыць цябе не маю сілы; Назад не прыйдзе халя тая, // Што з быстрай рэчкай уплывае; Хоць, праўда, хлеб ядуць і з вуды, // Але не ўсе і не заўсюды і інш. [4, с. 36–38, 69–70, 92–94, 96, 141–142]. Працываганьня афарызмы з'яўляюцца настолькі распаўсюджанымі, што асацыяцыя такіх выразаў з творами ці нават мовай пісьменніка знікла, і яны сталі ўспрымацца як прыказкі.*

Камунікацыйная выразнасць афарызма звязана з выкананнем камунікацыйнага задання і грунтуецца на выразнай накіраванасці элементаў яго структуры. Спецыфічным фактарам камунікацыйна-мадальнай выразнасці афарызмаў выступае тыпізаванасць іх абагульнена-сэнсавай і тыповай структуры. Афарызмам Я. Коласа ўласцівы пэўны набор семантыка-маўленчых мадэляў. У адпаведнасці з гэтымі мадэлямі можна вылучыць наступныя абагульнена-сэнсавыя разрады афарызмаў: 1) з найбольш выражанай дыдактычнай накіраванасцю зместу: прадпісальныя і ацэнныя; 2) з пункту погляду тыпаў логіка-сэнсавых адносін, уласцівых афарыстычнаму сужэнню: афарызмы-характарыстыкі (афарызмы-азначэнні, афарызмы-ўласцівасці, афарызмы-залежнасці, афарызмы-параўнанні, афарызмы-супярэчнасці); афарызмы-сентэнцыі; афарызмы-меркаванні.

Афарызмы з **найбольш выражанай дыдактычнай накіраванасцю зместу** адрозніваюцца найбольш выразнай мадальнасцю: па сутнасці, усе прадпісанні і ацэнкі ідуць непасрэдна ад аўтара, нават калі яны выказаны вуснамі яго персанажаў.

Прадпісальныя афарызмы ўказваюць на неабходнасць пэўнага дзеяння, напрыклад: *А хочаш ты, каб было ціха, // На чым сядзіш, таго глядзі ты!* (II); *Маўчы, калі ёсць хлеб у роце!* (II) і інш. **Ацэначныя афарызмы** даюць пэўную абагульняльную ацэнку чалавеку (*А дзядзька сам – цар без кароны // І выгляд – мокрае вароны!* (II)); **жывой істотце** (*Шчупак – жывучая, брат, юха! // Такі жывучы – дзяржы вуха! // Ён пяць кручкоў глыне – і не знайся... (II)*); **прадмету** (*Хлеб служачы // Не надта добры хлеб – сабачы!* (X)); **з’яве прыроды** (*Мароз – штукакар і жарты лобіць (XIX)*); *Ну ж і мароз – аж нос зрывае!* (XIX)), **дзеянню** (*Купіць касу – о, гэта штука! (XXV)*); *Павее ветрык – што за пахі!* (XXV), **часу** (*Эх, час касьбы, вясёлы час!* (XXV)); *Ой, час гарачы, ой, час цяжкі!* (XXV)) і інш.

З пункту погляду тыпаў логіка-сэнсавых адносін, уласцівых афарыстычнаму суджэнню, сярод коласаўскіх афарызмаў найбольш выразныя афарызмы-характарыстыкі, афарызмы-сентэнцыі, афарызмы-меркаванні. Да **афарызмаў-характарыстык** у сваю чаргу можна аднесці **афарызмы-азначэнні** (*І ручак некалі знажыць – // Жыццё жаночае такое!* (II); *Ой, ды і язык жа ты жаночы: // Ці ёсць, ці не прычына тая // Ёсць роўна меніць і кусае* (XII)); **афарызмы-ўласцівасці** (*Гаршчок агорнуты пашанай, // Хоць ён фаміліі глінянай* (XX); *Бо неба жорстка, неба глуха // І не прыклоніць свайго вуха, // Хоць ты прасі, хоць ты малі, // Хоць грудзі рві і сэрца выні // Ты не кранеш яго цвярдзіні, // Яно далёка ад зямлі, // Яно зацята, бо нямое, // Яно маўкліва, бо пустое* (XXX)); **афарызмы-залежнасці** (*Снег на Куццо – грыбы на лета* (XX); *Хто з грашамі // І мажа збоку, – той і едзе, // Так вось і робіцца, суседзе* (XXVIII)); **афарызмы-параўнанні** (*Эх, луг шырокі! Як жывы, ты, // Праменнем сонейка заліты... (I)*; *Як рэпу грыз, – даруй грэх, божа!* // *Не гаварыў, а сек языкам!* (II)); **афарызмы-супярэчнасці** (*Каса не косіць – каса брые // І шчытнякі бярэ сухія* (XVI); *Як ні кляў ён гэту п’яўку, // Ды мусіў даць рубля за спраўку* (XXVIII)).

Даволі значнае месца ў паэме «Новая зямля» займаюць **афарызмы-сентэнцыі** (*...І такая // Ёсім бедным доля выпадае: // Прайсці свой круг, прамарнавацца // І невядомымі астацца // Ды быць забытым тут ўсімі // І сваякамі і чужымі; Ох, браце: смерць не разбірае // І не глядзіць нікому ў зубы: // Гадзюкаю, брат, з-пад падрубывы // Знячэўку ўсадзіць*

сваё джала, // Ці многа жыць, ці жыць ты мала, // Ці ты багаты, ці ты бедны (VIII)). Філасофскія разважанні Я. Коласа на маральна-этычную тэматыку даволі разнастайныя як па форме, так і па змесце, закранаюць усе сферы чалавечага жыцця (сацыяльную, духоўную, асабістую), прымушаюць разам з аўтарам абдумаць сэнс сваіх штодзённых патрэб і імкненняў, а таксама жыцця наогул.

Афарызмы-меркаванні вельмі блізкія да сентэнцый (*О, як бы я хацеў спачатку // Дарогу жыцця па парадку // Прайсці яшчэ раз, азірнуцца, // Сабраць з дарог каменні тые, // Што губяць сілы маладыя, – // К вясне б маёй хацеў вярнуцца* (I); *Калі сядзець ды так гадаці, – // Не выседзіш нічога, маці. // Не бойся: людзі не сядзяць, // Зямля не будзе нас чакаць* (III)). Афарызмы-меркаванні выказваюць пажаданні аўтара або змяшчаюць дапушчэнні наконт таго, як маглі б скласціся абставіны пры зменах абставінаў.

Увогуле варта адзначыць, што часам бывае складана аднесці афарызм да той ці іншай групы, часта бываюць выпадкі, калі адзін і той жа афарызм можна аднесці да некалькіх груп. Напрыклад, афарызм *Дарогі, вечныя дарогі! // Знаць, вам спрадвеку самі богі, // Калі красёнцы жыцця ткалі, // І вашы лёсы вызначалі, // Няма канца вам, ні сульну; // Вы жывы кожную часіну, // То задуменны, смутна строгі, // Як след захаванай трылогі, // То поўны чараў спадзявання, // То страхаў цёмнага знікання, // Калі душа свой лёс працуе // І ноч нябыту зацяное...* (XXVII) можна адначасова ўспрымаць як афарызм-азначэнне і як афарызм-сентэнцыю. Усё гэта яшчэ раз пацвярджае змястоўнае багацце коласаўскай афарыстыкі, падкрэслівае абдуманасць і значнасць кожнага выказвання, кожнага радка, кожнага слова паэмы.

Пры стварэнні афарызмаў Я. Колас выкарыстоўвае самыя разнастайныя мастацка-стылістычныя сродкі выяўленчай выразнасці – тropy і фігуры. Афарыстыка паэмы насычана такімі трыпамі, як эпітэт, метафара, метанімія, сінекдаха, перыфраза, параўнанне, антытэза, гіпербала, літота, парадокс. Сярод стылістычных фігур аўтар аддае перавагу такім, як анафара, градацыя, паралелізм, перыяд, полісіндэтон, шматпрыназоўнікаваць, інверсія, сегментацыя, парцэляцыя.

Працытаваныя прыклады даюць падставы сцвярджаць, што афарызмы Я. Коласа у значнай ступені валодаюць такімі стыліявымі рысамі, як экспрэсіўнасць, якая праяўляецца ва ўзмацненні выразнасці, яркасці выказвання і рэалізуецца праз арыгінальнасць, вобразнасць, эмацыянальнасць; арыгінальнасць, што ўспрымаецца як падкрэсленая незвычайнасць афарызма ў семантычным і моўным плане; вобразнасць,

якая выконвае ў афарызмах шэраг функцый: дапамагае паведаміць новыя звесткі аб прадмеце, перадаць арыгінальнае аўтарскае бачанне з'яў, эмацыянальныя адносіны да іх, аказаць уздзеянне на чытача, дасягнуць нагляднасці пэўнай характарыстыкі або ацэнкі, канкрэтнасці ў перадачы абстрактнага, сцісласці пры выкладзе думкі і інш.; інфармацыйная шчыльнасць праяўляецца пры ўзаемадзеянні сцісласці і інфармацыйнай насычанасці слоў ці іх спалучэнняў, прычым сцісласць успрымаецца як колькасная характарыстыка афарызмаў паводле аб'ёму, а інфармацыйная насычанасць прадугледжвае здольнасць слоў (ці іх спалучэнняў) несці адначасова некалькі відаў інфармацыі. Па сутнасці, можна гаварыць пра тое, што афарыстыка паэмы з'яўляецца выразным сродкам фарміравання індывідуальнага аўтарскага стылю паэта.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Іваноў, Я. Я. Афарыстыка мовы мастацкага твора. Паэма Якуба Коласа «Новая зямля»: лексікаграфічны аспект: дапаможнік. – Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. – 84 с.
2. Міхневіч, А. Я. Афарызмы // Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 60–61.
3. Рагойша, В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах. – Мінск: БелЭн, 2001. – 384 с.
4. Крынічнае слова: беларускія прыказкі і прымаўкі / І. [Р.] Шкраба, Р. [В.] Шкраба; прадм. і ўступ. артыкул Р. Шкрабы. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 286 с.